

Egylapos paraszti fametszetek a 18–19. században

Ma már aligha vonható kétségbe, hogy a kora újkori sokszorosított grafika fő műfajai megtalálhatók voltak Magyarországon is, s legfeljebb a technikai színvonal, a művészi kvalitás, az időbeli megjelenés és a tematikai arányok tekintetében adódtak kisebb-nagyobb különbségek a fejlettebb európai országokhoz viszonyítva. A magyar művészettörténet lehetőségeihez mérten mindig is figyelt erre a területre. A II. világháború után elkészültek az első összefoglalások a rézmetszés (PATAKY 1951) és a litográfia (GERSZI 1960) történetéről, valamint a fametszés korai, 16. századi szakaszáról (SOLTÉSZ 1961). Ezzel egy időben számos részvizsgálat született a sokszorosított grafika műfajairól (például a tézislapokról [RÓZSA 1987–1988], a kis szentképekről [SZILÁRDFY 1984]), történeti és irodalmi művek illusztrációs anyagáról (GALAVICS 1973), a jelentősebb mesterek munkásságáról (RÓZSA 1998), valamint a történeti ikonográfia részterületeiről (például veduta- és portréikonográfia; RÓZSA 1995, 1999). Az úgynevezett sokszorosított népi grafika körébe tartozó emlékművek módszeres vizsgálatát azonban a művészettörténeti grafikakutatás nem tartotta feladatának, s csak az utóbbi időben fogalmazódott meg az igény a szélesebb rétegeknek szánt alkalmazott grafika feltárásairól.¹ E forráscsoporttal Magyarországon elsősorban a könyv- és nyomdászattörténet, az irodalomtörténet és a néprajz foglalkozott több-kevesebb rendszerességgel.

A néprajzi érdeklődés fő jellemzője, hogy az úgynevezett népi grafika műfajai közül a kutatók és gyűjtők jobban figyeltek a 19. század második felében megjelenő paraszti kézi rajzokra, mint a sokszorosított grafika termékeire, s a módszeres gyűjtés és elemzés ezen a területen csaknem teljesen hiányzik (K. CSILLÉRY 1971. 73, 75; DOMONKOS 1996). A magyar néprajz – kevés kivétellel – nem önmagában, hanem a népi díszítőművészet motívumkincsének egyik lehetséges forrásként vizsgálta a sokszorosított népi grafikát. Így derült fény például a népies fametszetek hatására a pásztorfaragásokon (MANGA 1951), a mézeskalácsütő fákön (WEINER 1964. 20–22) és az üvegképeken (IRIMIE 1965). Másrészt a paraszti lakáskultúra és képhasználat vizsgálatának keretében több tanulmány foglalkozott a képek lakásbeli elhelyezésével (K. CSILLÉRY 1990; vö. K. CSILLÉRY 1993). Az eddigi kutatások során világossá vált, hogy a paraszti lakásdíszítésben az üvegképek, a litográfiák – köztük például a *vadász temetése* témájúak (SOLYMOSY 1915) – és az olajnyomatok általában fontosabb szerepet játszottak, mint a fa- és rézmetszetek (K. CSILLÉRY 1971. 75). Csupán szórványos adatok vannak arra, hogy a 18. század második felétől parasztházakban fa- és rézmetszeteket használtak faliképként² vagy türelműveg alkotórészeként.³ E vizsgálatok fontos tanulsága, hogy a magyarországi paraszti háztartásokban a képek fő helye nem a bútorokban, hanem az úgynevezett szent sarokban volt. Míg a családi feljegyzések ládafedélben történt elhelyezésére vannak adatok, az egylapos illusztrált nyomtatványok bútorokba ragasztása Észak- és Nyugat-Európától eltérően nem vált divattá, s inkább csupán kivételnek számított.⁴ A jelenség egyik oka a képek elhelyezésére alkalmas paraszti bútorok kis

1 Vö. például SERFŐZŐ 1999; KNAPP 2001.

2 CSILLÉRY 1971. 14. kép; Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: 68.181.1., 108.809.

3 KRESZ 1969. 54. kép; Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: 67.205.1.

4 Lásd K. CSILLÉRY 1991. 30–43. Csupán szórványos, jórészt 20. századi adatok vannak a szekrényajtó belsejére (Csákvár, Vértesszékes Múzeum kiállítása), ágy végére (K. CSILLÉRY 1973), főkötődoboz tetejére (Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, ltsz.: 74.156.1) és útláda belsejébe (Gyöngyös, Mátra Múzeum, Pol. közi gyűjt. ltsz.: 92.32.1.) ragasztott szentképekről, képeslapokról. A mezőkövesdi summásládák fedelének belső oldalát néha kézzel festett motívumokkal, a helyi népművészet formakincsét felhasználó színes papírkivágásokkal, családi fényképekkel és litográfiákkal díszítették (K. CSILLÉRY 1997). Egy 1839-ből való, gazdagon festett hartai szekrény ajtajának belső oldalára egy francia lovas és egy galambpár papírra festett figuráit ragasztották (K. CSILLÉRY 1997). A mezőkövesdi ládákra és a hartai szekrényre K. Csilléry Klára hívta fel figyelmünket, melyet ezúton is köszönünk.

számában, illetőleg hiányában keresendő. A 18. században a vallásos tárgyú ábrázolások vannak túlsúlyban, a 19. században azonban jelentősen megnő a világi témák szerepe (K. CSILLÉRY 1971. 78–79). A vásári képarusok tevékenységére ugyancsak a 18. századtól vannak adatok (K. CSILLÉRY 1971. 72; Újváry 1980. 445–447). A könyv- és nyomdászattörténet, valamint az irodalomtörténet számos, a néprajzi képkutatás szempontjából is fontos eredményt ért el a könyvillusztráció és a díszcímlapok (TÜSKÉS–KNAPP 1991; 1996), továbbá a röplapok, röpiratok és füzetes kiadványok illusztrációinak kutatásában (POGÁNY 1993). Az „egylapos népi fametszet” műfaját azonban a magyar kutatás – egyetlen kivételtől eltekintve (VÍSKI 1931) – nem vizsgálta, s az idetartozó forrásanyag könyvtárakban, múzeumokban és magángyűjteményekben, szétszórtan található.

A fametszetek alkalmazása bútorok külső díszítményeként ugyancsak ismeretlen volt Magyarországon. A budapesti Iparművészeti Múzeum 1668-ban, valószínűleg Felső-Bajorországban készült, külső oldalán négy épületképes fametszettel díszített ládája ritkaságnak számít a magyar bútorgyűjteményekben.⁵ A láda metszetei szoros rokonságban állnak egy Trostberg környékéről, Heimhilgenből származó, 17. század eleji láda fametszeteivel. A két láda szimmetrikus kaputornyot ábrázoló metszete azonos, és ugyanez a metszet díszíti a Bad Reichenhall-i Städtisches Heimatmuseum egyik 17. század eleji ládáját is. Az Iparművészeti Múzeum ládájának egy másik, reneszánsz palotát ábrázoló metszete azonos a Bad Reichenhall-i ládahomlokzat dupla árkádjának másik metszetével.

A paraszti fametszetek történeti előzményei

A magyarországi grafika kezdetei a 16. században nyomtatott könyvek sokszorosított grafikai illusztrációiban és díszítéseiben ragadhatók meg elsősorban. A sokszorosított grafikai eljárások különféle történeti okok miatt nehezebben honosodtak meg Magyarországon, mint a nyugat-európai országokban. A külföldön készült metszetek azonban viszonylag gyorsan eljutottak ide, és széles körben népszerűvé váltak. Míg az önálló lapok nagy része elpusztult, a könyvillusztrációk jelentős része fennmaradt, s a metszetek jelenlétéről és hatásáról kódexillusztrációk, táblaképek és szobrok tanúskodnak (SOLTÉSZ 1961. 16).

A legkorábbi magyar vonatkozású művészi fametszeteket külföldi, elsősorban délnémet mesterek készítették. Így például azt az 1460–1470 közé datált, egyetlen példányban ismert, egylapos színezett fametszetet is, amely Szent István király és Szent Imre herceg páncélos, álló alakját ábrázolja.⁶ A magyarországi megrendelésre nyomtatott vagy elsősorban magyarországi használatra szánt világi tárgyú inkunábulumok illusztrációi közül kiemelkedik a magyar uralkodók képmásaival díszített Thuróczy-krónika 1488-as brünni és augsburgi kiadásainak ismeretlen mesterek által készített 42, illetve 66 darabból álló fametszetű illusztrációsorozata (RÓZSA 1998. 7–23). Míg a brünni kiadás metszetei az ulmi fametszés hatását mutatják, az augsburgi kiadást augsburgi mesterek illusztrálták. Az uralkodók többségét úgynevezett Maiestas típusú, trónuson ülő alakként ábrázolták, fejükön leveles koronával, jobb kezükben jogarral, a bal kézben országmával. A 15–16. századi egyházi szerkönyvekben ugyancsak jelentős számú kvalitásos fametszet található (MIKÓ 1997. 133–144).

Az első magyar témájú, illusztrált röplapok és röpiratok fametszeteit ugyancsak külföldi mesterek készítették. 1485 körül Lübeckben jelent meg például az a német nyelvű röpirat a havasalföldi Dracula vajda cselekedeteiről, melynek címlapján a vajda fametszetű arcképe látható.⁷ A 16–17. századi röplap- és röpirat-irodalom egyik fő témája a török háború, s e nyomtatványok között több színezett fametszettel illusztrált példány található. Ilyen például az a török elleni keresztes háborúra felszólító, 1514-re datált röpirat, melynek címlapját a keresztre feszítés motívumával díszített zászlót tartó harcos lendületesen megformált alakja díszíti.⁸ Max Eissenkern 1532 után Nürnbergben kiadott, a törökök keresztény foglyokkal szembeni bánásmódjáról tudósító röplapját Erhard Schön fametszete illusztrálja a rabszolgavásár jelenetével.⁹ A Nógrád vára ostromáról tudósí-

5 ZLINSZKYNÉ STERNEGG 1993; vö. LIPP 1986, Abb. 532.

6 SCHREIBER 1892, Nr. 1418. A fametszetek bútorokba ragasztása szokásának korai történetét Magyarországon eddig nem kutatták. A legkorábbi európai adat a 15. század végéről való. Vö. SPIEGEL... 2000. 283–284, Nr. 107.; SCHILLING 1997.

7 VAN DEME... 1485; vö. HUBAY 1948. Nr. 3.; HARMENING 1983. 9, Abb. 1.

8 Vö. például AIN GROSS... 1514; vö. HUBAY 1948, Nr. 18., 18a.

9 EISENKERN nach 1532; vö. HUBAY 1948. Nr. 140.

1721-ben készült orosz rézmetszetnek.¹⁶ A torzszülöttek a témája annak az 1707-ben Freiburgban kiadott német nyelvű röpiratnak is, melynek címlapját egy összenőtt ikerpár, „Helena und Judith aus Ungarn” rézmetszetű képe illusztrálja (VON ZWEEN... 1707; vö. HUBAY 1948. Nr. 1163). A szövegből megtudjuk, hogy az ikrek Szőnyben születtek, s apjuk egy Matthias nevű református parasztember volt. A két utóbbi képet azért is idézzük ebben az összefüggésben, mert jelzi, hogy a szörnyek és torzszülöttek ábrázolása technikától függetlenül kedvelt volt a sokszorosított grafikában, s rézmetszetek egyébként is gyakran szolgáltak előképül a népi fametszeteknek.

A rendkívüli eseményekről tudósító illusztrált rölapok motívumainak nemzetközi vándorlását példázza egy 1728–1738 között Budán megjelent német nyelvű nyomtatvány (AUSFÜHRLICHER... [1728–1738]). A negyedretű, egyszer félbehajtott lap a salernói kikötőben kifogott csodálatos halról tudósít. A címlap falametszete egy emberarcú, tevehátú és lábakkal rendelkező tengeri szörnyet ábrázol, oldalán halálfejjel és további különleges motívumokkal. A lap eredetijét az impresszumban „Rovendini”-vé torzított Remondini cég jelentette meg olasz szöveggel, s olaszból fordították németre. Egy ehhez hasonló csodás tengeri állatot ábrázoló fametszetet közölt V. E. Clausen egy 1747-ben Koppenhágában kiadott énekfűzet címlapjáról (CLAUSEN 1973. Abb. 151).

Míg a példaként idézett 15–17. századi rölap- és röpirat-illusztrációkat kivétel nélkül külföldi mesterek készítették, magyarországi fametszők működésére a 16. század második harmadától vannak adatok. Ezek tevékenysége szorosan kapcsolódik a könyvnyomtatáshoz, s a nyomdászok gyakran képzett fametszők is voltak. A Magyarországon készült fametszetű könyvillusztrációk mennyisége fokozatosan felülmúlja a külföldi eredetű könyvdíszeket. Az első fametszetű illusztrációkat az 1537 körül meginduló sárvár-újszigeti nyomda alkalmazta Sylvester János 1541-ben megjelent Újszövetség-fordításában (SOLTÉSZ 1957; 1961). Ezeken a később is döntő hatást gyakorló bécsi grafika befolyása érzékelhető, míg a korai brassói könyvdíszítésre a baseli fametszés gyakorolt hatást. A leggazdagabb fametszetállománnyal a kolozsvári Hoffgreff Heltai nyomda rendelkezett. Elsősorban a népszerű műveket látták el illusztrációkkal, így a Bibliát, a katekizmust és különféle szépirodalmi kiadványokat. Heltai Gáspár 1550-ben kiadott katekizmusát például Jacob Lucius erdélyi származású wittenbergi fametsző hét kvalitásos fametszete díszíti a főbb hittételek és a szentségek ábrázolásával. Tinódi Sebestyén 1554-ben kiadott krónikájának címlapján Lucius id. Lucas Cranach címlapkerete után készített fametszete Sámson oroszlánál vívott harcát ábrázolja.

A népszerű irodalmi művek illusztrációi közül kiemelhető *Az Fortunatusról való szép história* három fametszete.¹⁷ A narratív szerkezetű címlapkép három jelenetben foglalja össze az elbeszélést: a háttérben Fortunatus szökése, a bal oldalon Fortunatus harca az oroszlánal, a jobb oldalon Fortuna átadja az erszényt Fortunatusnak. A 15. századtól Európa-szerte kedvelt népkönyv, a *Salamon és Markalf* magyar fordításának a más fametszetekről is ismert G. C. mesterjeggel és 1577-es évszámmal ellátott címlapmetszetén a trufák színtere és szereplői jelennek meg: Salamon király kastélya udvarában trónon ül, előtte a furcsa külsejű házaspár, mögöttük fegyveres katonák és egy férfi áll.¹⁸ A kolozsvári nyomda nagy számban kiadott széphistóriáinak címlapmetszetei és a kalendáriumok hónapképei rendszerint egyetlen jelenetet ábrázolnak, viszonylag kis méretűek, s tükrözik a külföldi, elsősorban frankfurti és nürnbergi előképek hatását. A bártfai Klósznyomda fametszetei közül kiemelkedik az 1597-ben kiadott *Fortuna* című sorsvető könyv Fortunát ábrázoló címlapja és tizenkét Szibilla-képe. Az előbbi metszeten Georg Wickram 1557-ben Strassburgban megjelent *Loosbuchjának* hatása érezhető.¹⁹

A 17–18. századból említést érdemel a lőcsei Brewer (PAVERCSIK 1982), a Bécsben és Prágában működő Ferenczffy (HOLL 1980), a győri Streibig (PITROFF 1915), valamint a váci Ambró és Gottlieb (POGÁNY 1959; HOLL 1973) Nyomda kiadványaik nagyszámú fametszetű illusztrációanyaga. A lőcsei Brewer Nyomda 1626–1729 között megjelent illusztrációinak jegyzéke például több mint 350 téelt tartalmaz, melyek túlnyomó többsége fametszet. Ezek a metszetek és metszetsorozatok többnyire énekes- és imádságoskönyvek, katekizmusok, perikópáskönyvek, prédikációgyűjtemények, kalendáriumok és csziók lapjait díszítik. Mint Pavercsik Ilona kimutatta, a metszetek egy részét a nyomda külföldön, valószínűleg Borszlóban vagy Krakkóban vásárolta, s a levonatok Gyakran megjelenési idejüknél jóval korábbi stílusjegyeket hordoznak. Jó példa erre a Salamon- és Markalf-történet 1660 körül kiadott változatának tizennégy darabos illusztrá-

16 DURAN I SANPERE 1971. 214, Abb. 189.; Le Ioubok... 1984. 46; vö. PELTZER 1990. 197. A lapnak angol, valamint flamand és francia nyelvű szöveggel ellátott, rézmetszetű változata is ismert a 17. századból, lásd GOMÓRI 1988. 82–83; Németh 1993. H 2027.

17 AZ FORTUNATUSRÓL... é. n.; vö. SOLTÉSZ 1957. 148, 40. kép.

18 SALAMON KIRÁLYNAC... é. n.; vö. SOLTÉSZ 1957. 148–149, 45. kép.

19 FORTUNA 1597; vö. SOLTÉSZ 1961. 108–109, LXI. tábla, 1. kép, LXII–LXIII. tábla.

3. kép. Joseph Kieller: Pécs látképe a keretezésen allegorikus alakokkal, céhbizonyoságlevél, fametszet, 1766, STOPP, 1982–1992. 12/H 16.1. alapján

kolás mellett egyaránt érintette az alakok ruházatát, az építészeti részleteket és a berendezést.

Az önálló sokszorosított grafikai lapok között külön csoportot alkotnak az illusztrált céhbizonyoságlevelek. A forrásokat jelentőségét ebben az összefüggésben az adja, hogy a vándorló iparoslegények igazoló iratai nagy példányszámban, számos változatban, rendszerint az adott település látképével és különféle figurális motívumokkal díszítve jelentek meg. A vizuális megjelenés szempontjából kép és szöveg egyenrangú szerepet játszik, s a lapok bekeretezve falra akaszthatók voltak. Klaus Stopp monumentális katalógusából tudjuk, hogy a bizonyoságlevelek Magyarországon 1731-től a 19. század első harmadáig a legfontosabb munkavégzési igazolványnak számítottak a céheknel (STOPP 1982–1992). Az első vedutás lap 1740-ből ismert, majd 1770-től egyre nagyobb számban készítették őket. A nagyobb városok céhei saját formulákat adtak ki, melyeket rendszerint ugyanazzal a képpel, de más szöveggel láttak el. A magyarországi céhbizonyoságlevelek látképeinek többsége rézmetszet, a többségében anonim fametszetek aránya körülbelül 20 százalékot tesz ki. Több példányt utólag kézzel színeztek.

A szignált fametszetek ebben a műfajban a 18. század második és a 19. század első feléből valók, s több, máshonnan nem ismert hivatásos fametsző működéséről tanúskodnak. Így például M. Eck 1828 körül Budán, J. E. (Josephus Endrédi?) az 1760-as, 1770-es években Debrecenben, Ignatius Freundt a 18. század végén Erdélyben, egy Glatzl nevű fametsző a 19. század első felében ismeretlen helyen működött. C. H. (Christoph Hartvig?) vedutája Pécsről először egy, az 1775-ös évre kiadott almanach fejleceként jelent meg, az ugyanezzel a képpel ellátott bizonyoságlevél első kitöltött példánya 1779-ből való. Hedrich (Hederich) Frigyes a budai Egyetemi Nyomda réz- és fametszője volt (+1807). Joseph Kieller a 18. század második, Anton Mayrhofer és Joseph Ritter a 19. század első felében dolgozott. I. Wilt ugyancsak budai fametsző volt a 19. század első felében.

A lapok ikonográfiája a látképeken és a többé-kevésbé szintén állandó elemnek számító címereken túlménően is változatos. A debreceni szűcsök 1783-tól több változatban ismert bizonyoságlevél példája a négy részből összeállított keret jobb felső sarkában látható motívum a róka és a szőlő meséjére utal.²⁰ A bal felső sarokban a szűcsök jellegzetes munkaeszközét, az úgynevezett Pagelbankot ábrázolták. A keret többi figurális képe különféle prémes állatokat (bárány, szarvas, nyúl, mókus, nyest) mutat. A Joseph Kieller Pécs-vedutájával díszített bizonyoságleveleket számos céh felhasználta 1766-tól egészen a 19. század közepéig.²¹ A kereten kétoldalt a föld- és szőlőművelés allegóriái, alul különböző társadalmi állapotú személyek páros alakjai állnak. I. Wilt budai céhlevelének négy sarkát az iparúzés, a földművelés, a papság és a nemesség allegóriái díszítik, a veduta fölött a Szent Jobb ereklye, kétoldalt zászlók Szent István király és Szent Imre alakjával.²² A vallásos motívumok vannak túlsúlyban az 1799-től számos változatban is-

cíosorozata (SALAMON KIRALYNAK... 1660 k.). A helyi metszők közül egyedül Jonas Bubenka, a lőcsei gimnázium tanára ismert név szerint: ő készítette Comenius *Orbis pictus*ának több mint 150 illusztrációját az 1669-es nürnbergi kiadás metszetei alapján (PAVERCSIK 1982. 198). A fametszetek átlagos vagy annál alacsonyabb színvonalúak, s felhasználták őket a rézmetszet magyarországi térhódításának idején is.

A könyvillusztrációk nemzetközi vándorlására további példával szolgálhat Zacharias Becker 1789-ben Sulzbachban kiadott, számos kiadást megért *Noth- und Huelfsbuechlein*je 1790-ben Pesten megjelent magyar adaptációjának metszetei (KÖMLEI ford. 1790; vö. TRÓCSÁNYI 1936. 165–169). Az eredeti mű rézmetszeteit a termékeny magyarországi fametsző, J. Gritner jelentősen átdolgozta, és a magyar viszonyokhoz alkalmazta (VAYERNÉ ZIBOLEN 1981). Az átdolgozás a méretek és az árnyé-

20 STOPP 1982–1992. 12/H 12.1.1.

21 STOPP 1982–1992. 12/H 16.1–32. H 16.2.1–4.

22 STOPP 1982–1992. 12/H 53.2.

4. kép. A sasvári kegyeszobor, 1750 körül, színezett fametszt, Borda Antikvárium, Zebegény

sobrot ábrázolja. A lap alján a témát megnevező német nyelvű felirat áll, melynek végén a jobb alsó sarokban „8 M” szignatúra látható. A gyűjtőlapra felragasztott metszetet a gyűjtőlapra kézzel írott feljegyzés szerint Alexander és Luise Andrich gyűjtötte Mooshaben Halltal nevű településén, s eredetileg egy ládafedél belsejét díszítette. A gyűjtő meghatározása szerint a lap 1750 körül készült Giovanni Antonio Remondini bassanói műhelyében. A datálás nagyjából helytálló lehet, a Remondini-műhely katalogizált metszetei között azonban ez a lap nem található. Van viszont egy latin és német felirattal ellátott, 1750 előtti datált, valamint kisebb méretű színezett rézmetszet a sasvári szoborról.²⁶ A fametszet feltehetően ezen vagy egy ehhez közel álló másik előkép alapján készült a jobb és bal oldal felcserélésével. A bassanói eredetnél jóval valószínűbb, hogy a lap egy ismeretlen észak-magyarországi, esetleg délnémet vagy osztrák fametszőműhelyben készült.²⁷

A fametszettel illusztrált népszerű nyomtatványok tipológiája

A sokszorosított népi grafika műfajai között a legnagyobb csoportot az ének-, imádság- és történelmi füzetek figuratív címlap-illusztrációi alkotják, melyekkel az előző fejezetben foglalkoztunk. A 18–19. században különösen nagyszámú fametszetes füzet jelent meg a budai Landerer, a pozsonyi Patzkó, a váci Gottlieb, a soproni Siess, továbbá a pesti Trattner, Bucsánszky, Rózsa és Méhner, a mosonmagyaróvári Czéh, a besztercebányai Wachold, valamint a szakolcai Skarnyál Nyomdánál (BÁLENT 1947). Napjainkban megfigyelhető a vallásos tartalmú füzetek műfajának megújulása, részben a 19. századi kiadványok utánnomása, részben új kép- és szöveganyagok sokszorosítása révén (LENGYEL 1994). A 18. század első feléből jellemző példaként említhető a tékozló fiú bibliai történetét és az Apollonius királyfi történetét, azaz a *Gesta Romanorum* 153. elbeszélését feldolgozó füzetek címlapmetszete (POGÁNY 1978. 8, 17. kép). A magyar történelmi tárgyú kiadványok közül a Kádár István és a Toldi Miklós történelmi füzetek címlap-illusztrációi emelhetők ki a 18. század második feléből (POGÁNY 1978. 55–56. kép).

A füzetes kiadványok képanyagával szoros rokonságban állnak a 19. század második harmadától nagy

23 STOPP 1982–1992. 12/H 18.1.1.

24 STOPP 1982–1992. 12/H 73.1.

25 MESSA 1996; vö. SZILÁRDFY 1999. 74. 6. kép.

26 MARINI ed. 1990, 349, scheda 40.; vö. GOLDONI 1995.

27 Itt mondunk köszönetet Maria Goldoninak (Modena) és Alberto Milanonak (Milánó) a laphoz fűzött megjegyzéséiért.

számban kiadott képes naptárak illusztrációi. Ezek kezdetben többnyire ugyancsak fametszetek voltak. A naptárak és ponyvafüzetek tömegtermelését Magyarországon elsőként megvalósító pozsonyi, majd pesti kiadó, Bucsánszky Alajos adott ki először címében is „képesnek” nevezett kalendáriumot (KOVÁCS I. 1989. 116–119, 127; vö. CSERBÁK 1987). Bucsánszky egy-egy naptárában a címlapképen és a hónapképeken kívül átlagosan 15–20 illusztrációt közölt. Bucsánszky naptárainak, ponyvafüzeteknek és más népszerű kiadványainak metszeteit Mihalovics János, a tónusos fametszés első magyarországi mestere készítette. A képek tematikája részben azonos a ponyvafüzetek illusztrációjával, s a történeti és népeleti jelenetektől az egzotikus motívumokon, aktuális eseményeken át a betyártörténetekig és a vallásos ábrázolásokig terjed. A képek fő szerepe itt is a nyomtatványok eladhatóságának növelése.

Fametszettel számos különféle vallásos tárgyú egylapos nyomtatványt illusztráltak, melyeken a kép különböző funkcióban jelenik meg. Ezek típusai a következők:

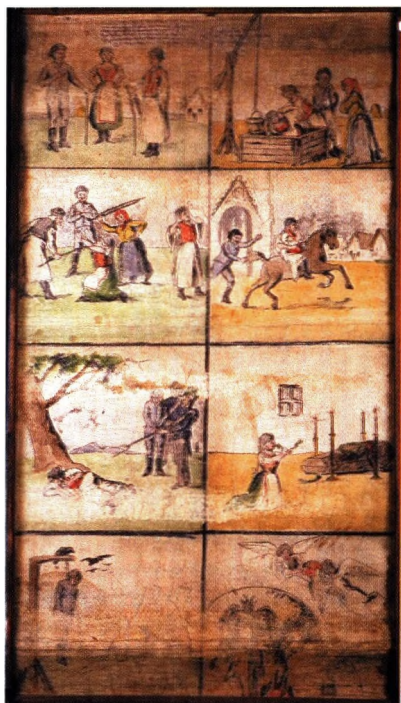
A füzetes kiadványok mellett az úgynevezett *kis szentképek* készültek a legnagyobb számban, réz- és fametszetként egyaránt (SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP 1987). S bár a kis szentképek egyik jól körülhatárolható tematikus csoportjában, az úgynevezett búcsús képek műfajában például túlsúlyban van a rézmetszet, ugyanarról a kegyképről gyakran mindkét technikával készült ábrázolás, néhány esetben pedig csupán fametszetű változatot ismerünk. A fametszetek készítői többnyire itt is nyomdászok, nyomdászsegéddek, esetleg faragó szerzetesek voltak. Ugyanaz a metszet néha több nyomda kiadványában, önálló lapként és illusztrációként is előfordul. A búcsús képeken ábrázolt mintegy száz zarándokhely közül jelenleg tizenötöt ismert egy vagy több fametszet. A fametszetek ikonográfiája jóval egyszerűbb a rézmetszetekénél, s azonos sémát követ: mindig bemutatják a kegyképet, annak szűkebb vagy tágabb környezetét, esetleg az eredetlegenda motívumait.

A fametszetek tematikáját és méretét tekintve szoros kapcsolatban állnak a kis szentképekkel az *egylapos imalapok* illusztrációi. Ezek a többnyire negyedretű, haránt (ritkábban álló) alakú lapok azonos elgondolás szerint készültek, s virágkorukat a 19. század második és harmadik harmadában élték. Egy ívre mérettől függően általában két imalapot nyomtattak, majd az ívet félbehajtották és kettévágták. Ritkábban előfordul a fólióméret is, ez azonban nem jár együtt szükségszerűen a képméret növekedésével. Előfordult, hogy az imalapokon, a füzetes kiadványokon és a búcsús képeken ugyanazokat a metszeteket használták. A kép itt rendszerint a keretbe foglalt kétéhszörös szöveg között vagy annak közepén helyezkedik el. A szövegnek ez az elrendezése egy központi kép körül emlékeztet a 16–17. századi röplapokról ismert megoldásra. Magyar, német és szlovák nyelvű illusztrált imalapokat egyaránt ismerünk. Nagyszámú illusztrált imalap készült a besztercebányai Wachold, a szakolcai Skarnycl, a budai Gyurián és Bagó, a budapesti Rózsa, valamint a gyulai Réthy Nyomdában. Néha a kiadás événél több évtizeddel, sőt évszázaddal korábban készült fadúccokat alkalmaztak. A kép rendszerint az imaszöveg központi motívumához, Krisztus, Mária és a szentek alakjához kapcsolódik. Találkozunk néhány viszonylag ritka ikonográfiai típussal is, mint például az élő fára feszített Krisztus mint az élet forrása (például MODLITBA... 1846), Jézus tövissel átszűrt nyelve (például AZ ÉDES JÉZUS... é. n.), Szent Anna keze (például KÉPE SZENT ANNA... 1847).

A harmadik csoportba tartoznak az illusztrált *házi áldások*. Ezek többnyire fólió alakúak, s a képeknek rendszerint ugyanakkora hely jut, mint a szöveges résznek. Meghatározó motívum a feszület, melyet a két hasábnan szedett szöveg között helyeznek el. A szöveget két, három vagy négy oldalról apróbb képek sora keretezi, így a keresztút jelenetei, a tizenkét apostol, az evangélisták és szentek képei, esetleg az oltáriszentség motívuma. Ezek a lapok mindenütt azonos séma alapján készültek: hasonló elrendezés figyelhető meg három, egymástól földrajzilag távol fekvő nyomda, így a nagykanizsai Wajdits (például KERESZTÉNY... é. n.), a szakolcai Skarnycl (például DUCHOWNJ... 1860) és a kolozsvári református főiskola (A SZENT JAKAB... é. n.) nyomdájának termékein. Előfordult, hogy ugyanannak a lapnak a különböző kiadásaiban felcserélték a kisebb képek sorrendjét.

Külön csoportot alkotnak az úgynevezett *égi levelek*, amelyek német nyelvterületről terjedtek el Magyarországon a 19. század első felében, s kéziratos és nyomtatott formában, illusztrált és kép nélküli változatban egyaránt ismertek voltak (MOLNÁR 1986. 423–427). Az egyik képes változat „eredetije” a szöveg szerint „Michaelis hegyén függ”, Szent Mihály arkangyal küldte, s ez magyarázza, hogy a szöveg közepén elhelyezett kép a gonosz legyőző Szent Mihály arkangyalt ábrázolja (CSODÁLATOS... é. n.). Maga a szöveg különféle vallási és erkölcsi előírásokat tartalmaz, s a műfaj sajátosságainak megfelelően védelmet ígér mindazoknak, akik maguknál hordják vagy házukban tartják a levelet, és elmondják a megfelelő imádságokat.

Hasonló védő-óvó funkciót tulajdonítottak az úgynevezett *frászleveleknek*, melyek közül egy

5. kép. Gulyás Miska és Káposzta Sára története, 1880-as évek, színezett litográfia, Néprajzi Múzeum, ltsz. R 10537

it. A képek a három könyvre, azon belül három-három részre tagolt mű egyes részeit illusztrálják, s a képek fölé metszett hivatkozás utal a megfelelő szöveghelyre.

A képmutogatás szokása a hírközlő röplapok és más népszerű nyomtatványok terjesztésének hatásos eszköze volt. Maga az előadás különféle specialisták (szövegíró, rajzoló, nyomdász, vándorkereskedő) együttes munkájának eredményeként jött létre. A közönség föltehetően a szóbeliséggel szoros kapcsolatot tartó polgárosodó rétegekből állt elsősorban, míg a paraszti rétegek körében a szokás kisebb jelentőségűnek tekinthető. Nagyobb számú képmutogató szöveg a 19. század második feléből maradt fenn füzetes nyomtatványokban, s ebből a korból származnak a szokás első irodalmi feldolgozásai és képzőművészeti megörökítései (TAKÁCS 1953). A szövegek részben fordítások, s a veresszakok után gyakran utalást tartalmaznak a képekre.

A képmutogató tábla műfajának egyik ritka, múzeumba került példánya valószínűleg az 1880-as években készült egy pesti kiadónál.²⁸ A közel másfél méter magasságú papírlemez mindkét oldalára vásznat ragasztottak, s erre nyomták az utólag kézzel színezett, két litografált képsorozatot. Az egyik oldalon a szegény legény és a gazdag leány, Gulyás Miska és Káposzta Sára nemzetközileg ismert szerelmi történetét ábrázolták nyolc jelenetben. A másik oldalon az úgynevezett görbe lábú szék (faragószék) valószínűleg németből fordított tréfás ismétlőversének ábrái láthatók (TOLNAI 1930; TRIEBNIG-PIRKHERT 1934). A szerelmi történet jelenetei a következők: 1. Sárát apja felelősségre vonja; 2. Miska kimentti a kútba ugrott Sárát; 3. Sárát elverik a szülei; 4. Miska megszökteti Sárát; 5. a gazdag legény a halott Miska teteménél; 6. Sára siratja Miskát a ravatalon; 7. a gyilkos gazdag legény az akasztófán; 8. a gazdag legény lelke a pokolban, Miskát angyalok viszik a mennyországba. Az 1. és 2. számú képen föltehetően utólag kézzel ráírt értelmező szöveg olvasható. A képeken jól megfigyelhetők a kor köznemesi, csendőr- és pásztorviseletének jellegzetességei.

1786-ban készült, középen apró fametszettel ellátott példányt idézünk példaként (FRAIS-BRIEF 1786).

Utoljára hagytuk a *társulati emléklapok* csoportját, amelyek a nyolcadrétű füzetes megoldás mellett gyakran készültek nagyalakú, metszettel illusztrált egylapos formában is. Így például az a kordás társulatoknak 1756-ban a budai Landerer Nyomdában kiadott emléklap, melynek fametszete Szent Ferenc stigmatizációját ábrázolja (BRUDERSCHAFTSBRIEF 1756; vö. KNAPP-TÜSKÉS 1999).

A fametszettel illusztrált vallásos tárgyú egylapos nyomtatványoknak (összefoglaló spanyol elnevezéssel úgynevezett gozos) ez a tipológiája nyilván még tovább bővíthető. A lapok közös sajátossága, hogy a papírnak csupán az egyik oldalára nyomtatták őket, így bekerekezhetők, felragaszthatók és/vagy falra akaszthatók voltak. Többségüknek a ládafedélben elhelyezett vallásos tárgyú ábrázolásokhoz hasonlóan²⁸ oltalmazó szerepet is tulajdonítottak. További közös jellemző a címmel ellátott szedett szöveg hangsúlyos jelenléte, s hogy színezett példány az általunk ismert magyarországi anyagban nem található. A keretezés elhelyezése függ a lap nagyságától, s a keret elemei azonosak a könyvdíszítésben használt tipográfiai keretdiszkekkel. A nyomda nevéet csak ritkán tüntették fel a lapokon.

Bár fametszetes példányt nem ismerünk, itt kell megemlítenünk az egyetlen lapra nyomtatott, több képből álló elbeszélő képsorozatokat. Ezt az úgynevezett Bilderbogen-szerkezetet követi a váci Ambró Nyomda 1786-ban megjelent, németből magyarra fordított regényének rézmetszetű címlapelőzéke (GEJZA ford. 1786; vö. HOLL 1973. 31). A Della-Valle firenzei gróf kalandjait elbeszélő mű illusztrációján kilenc, három sorban elrendezett kép idézi fel a történet fontosabb epizódja-

28 Vö. JACHER-TYSZKOWA 1970. 13.

29 VISKI 1934; Néprajzi Múzeum Budapest, ltsz.: R 10537.

Egylapos paraszti fametszetek Erdélyben

A történeti és tipológiai áttekintés azt mutatja, hogy a szélesebb rétegek igényeit a sokszorosított grafika iránt az ország nagyobbik részében a 18–19. században a kiadók és nyomdák körül csoportosuló hivatásos réz- és fametszők, litográfusok elégítették ki. Kivételnek számít az ország délkeleti felének viszonylag kevésbé fejlett részén, a volt Szolnok-Doboka megye több településén működő román paraszti fametszők tevékenysége. Mint a magyar és román kutatás fényt derített rá, e sajátos népi háziipar gyökerei a 17. század végére nyúlnak vissza: a ma ismert legrégebb lap, amely azonban minden bizonnyal még hivatásos fametsző munkája, a dúcba metszett évszám szerint 1700-ban készült (VÍSKI 1931; KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 1). A paraszti fametsző tevékenység kialakulásának fő ösztönzője azonos volt az erdélyi üvegképfestés meghatározó indítékával: a füzesmikolai ortodox fatemplom 1699-ben könnyező, majd Kolozsvárra vitt Mária-ikonja és a Mikolán maradt másolat körül kialakult zarándoklatokkal. A mikolai zarándokhely rövid időn belül a környező települések fontos szakrális és kereskedelmi központjává vált. A két kép szerepet játszott az ortodox és a protestáns lakosság katolikus hitre térítésében, s jelentős hatással volt az erdélyi ortodox, görög katolikus és római katolikus vallásos művészetre (B. NAGY 1977. 24–31). Míg a kolozsvári képről a 18. század elejétől nagyszámú búcsús kép, dombormű és festménymásolat készült, a mikolai változat elindítója volt a helyi üvegfestő központ és a környékbeli paraszti fametszőműhelyek létrejöttének. A népi fametszetek készítése zarándokhelyek közelében másutt, így például Lengyelországban is ismert. A tevékenység másik fő ösztönzője a moldvai ortodox kolostorok szerzetesei által készített fametszetek, illetve az erdélyi, havasalföldi és moldvai cirill betűs román nyomdák kiadványainak illusztrációi voltak.

Az erdélyi paraszti fametszés központja a Kolozsvártól körülbelül 40 kilométerre északra fekvő, Szamosújvárhoz közeli Hesdátón alakult ki, metszetek azonban nem csak ott készültek. Írásos források szerint 1776-ban Szamosújváron tizenegy résztvevővel fametsző céh alakult a balázsfalvi görög katolikus érsekiség egyetértésével. A tagok Désakna, Szilvás, Szeplák és Hesdát helységekből származtak. Megállapodtak abban, hogy nyomatokat nem adnak el másnak, száz lapért két forintot kérnek, s a megállapodás megszegéséért bírságot kell fizetni. Név szerint azonban csak azt az öt hesdátai mestert ismerjük, akik nevükkel látták el a dúcokat. Ez a név szerint ismert öt fametsző 1798 és 1883 között dolgozott, s ma összesen mintegy ötven szignált lap ismert tőlük. A legtöbb, tizenhét szignált fametszet Onisie Poptól maradt fenn. A mesterség a nevek tanúsága szerint családon belül hagyományozódott. Az első név szerint ismert metsző egy 1817-ben készült lapon románul (Gheorghie Pop) és latinus alakban magyarul (Georgius Papp) is megnevezi magát, ami utal a készítő kettős társadalmi, etnikai kötődésére. A dúcok családon belül öröklődtek, illetve a mesterek egymástól vásárolták meg, vagy időnként kicserélték őket egymás között. Az évszámmal jelzett lapok és az utolsó hesdátai mesterek 1930-as években még élő leszármazottjainak tanúsága szerint a fametsző tevékenység 1890 körül szűnt meg a településen.

Az 1930-as években a leszármazottaktól és egy idősebb vándor-metszetkereskedőtől gyűjtött adatok lehetőséget adnak a metszetek készítésének, terjesztésének és használatának rekonstrukciójára.³⁰ E szerint dúcként vadalma és vadkörte deszkát használtak, amit trágyalében pácoltak. A falapra vékony zsiradékreteget hordtak fel, s „plaivas”-szal (Bleiweiss) másolták át a képet. A dúcot mindkét oldalán kifaragták bicskapengével és vésővel. A dúcok átlagos mérete 33x26 és 37x31 cm között volt. Egy-egy dúc körülbelül egy hét alatt készült el, s rendszerint több évtizedig használták őket. A használat nyomai a fennmaradt példányokon jól felismerhetők. A kész dúcot vízben és keserűsóban oldott fenyőkorommal festékeztek egy kenő- és egy szétterítő ecset segítségével. A festékezést gyermekek végezték. A papírt, amely korábban vastag, szürkészöld, 1870 és 1875 körül vékony és sárgás színű volt, ötszáz lapos kötegekben szereztek be Szamosújvárról. A nyomtatáshoz a papírt a dúcra fektették, s hátát sűrű lószőr kefével többször végigsimították. Naponta átlagosan 500, dúconként egyszerre 100–100 levonat készült. A levonatot a földre térítve vagy kifeszített zsinegeken szárították, s utólag kézzel színezték. A legkedveltebb színek a kármínvörös, a sárga és a zöld voltak. A sárga színt növényi magvakból állították elő. A színezés sablon nélkül, ecsettel történt, s a munkában az egész család részt vett. Először a sárgát, majd a vöröset, végül a zöldet vitték fel a lapokra. Mindez jelzi, hogy

30 MUŞLEA 1939; vö. Haáz Ferenc recenziójával (HAÁZ 1940–1941). Kilenc hesdátai fadúc a Néprajzi Múzeum mesterséggyűjteményében található: ltsz.: 38.254–38.262.; vö. GRÁFIK 2000. A Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben nyújtott segítségért dr. Zsacsvay Évának, Szekrényessy Rékának, Tasnádi Zsuzsánának, dr. Fejős Zoltánnak és dr. Gráfiák Imrénének mondunk köszönetet.

a paraszti fametszők műhelyei találékonyan egyesítették a fametsző, a zúgnyomdász és a levélfestő szakmák tevékenységét.

A kész lapokat a szomszédos falvakból származó vándorkereskedők terjesztették, de figyelembe kell venni a zarándoklatok közvetítő szerepét is a metszetek terjedésében. Feltételezhető, hogy a mikolai, hesdái és szamosújvári üvegfépeket értékesítő szamosújvári örmény kereskedők is árulták a fametszeteket. Árjukkal eljutottak Máramarosba, a Bánságba, Moldvába, a Havasalföldre, sőt egészen a török határig. Egyszerre 2–3000 levonattal indultak útnak, s az egy krajcárért vásárolt lapokat 2–4 krajcárért árusították. A vándorkereskedők hangos kiáltásokkal hívták fel a figyelmet árújukra, s a vásárlók a pappal igazoltatták az ábrázolások hitelességét. A metszeteket keret nélkül árulták, s a vevők ragasztották vagy szögelték a falra, esetleg deszkára. Az elpiszkolódott lapokat eldobták és újjal pótolták.

A fametszetek széles körű használatára utal egy 1938-as adat, amely szerint Dragus faluban a paraszti szobák faliképeinek 53 százaléka papírra nyomott metszet volt. Oltalmul a lakáson kívül, istállóban, út menti keresztken és az úgynevezett Háromkirályok csillagán is elhelyezték őket. A kutatás véleménye megoszlik arról, hogy a fametszetek szolgálták-e inspirációs forrásul a jóval drágább üvegfépeknek vagy fordítva. Az erdélyi román üvegfestészet reprezentatív áttekintésének szerzői az 1970-es évek végén úgy foglaltak állást, hogy a mikolai üvegfépefestők másolták a hesdái fametszeteket, s tizenhárom hesdái metszethez közöltek egy vagy két üvegfépepárhuzamot (DANCU, J.–DANCU, D. 1979. 32–39). A közölt párhuzamok általában meggyőzőek, s az idézett állítást igazolja a metszetek készítésének időbeli elsőbbsége és az üvegfépek kevésbé részletező kidolgozása. A kérdés végleges eldöntéséig azonban nem zárható ki a kölcsönhatás és a közös előképek felhasználásának lehetősége sem, s számolni kell a fametszetek és az üvegfépek között közvetítő rajzok szerepével is.³¹

A 18–19. századi Erdélyből jelenleg összesen körülbelül 110 paraszti fametszet ismert.³² A lapok közül tizenhárom világi, a többi különféle vallásos témát ábrázol. A világi témájú lapok többsége, összesen kilenc metszet kakast, tyúkot és más madarakat ábrázol. A többi négy lap közül kettő egy ma már pontosan nem azonosítható történetet illusztrál, illetőleg egy nemesi párt mutat be. A másik kettő az antik történelemhez és mitológiához kapcsolódik. A kotlóstyúk és a kakas témái jól ismertek az európai sokszorosított népi grafikában: a szórakoztató lapok csoportján belül a népelet jellegzetességeit ábrázoló képek típusát képviselik. A kakast ábrázoló hesdái lapok nagyon közel állnak ahhoz a Remondini cég által kiadott fametszethez, melyet Paolo Toschi közölt 1967-ben a milánói Bertarelli-gyűjteményből (TOSCHI 1967. 257, 127. kép). A kakas és a tyúk kedvelt motívumai az orosz luboknak is, s nem lehetetlen, hogy a kotlóstyúkot bemutató hesdái lap a Claudon-Adhémar által közölt hasonló témájú 18. századi orosz fametszetre megy vissza (CLAUDON-ADHÉMAR 1975. 115, 105. kép). A kotlóstyúkot csibével együtt bemutató lapok távoli párhuzamaként említhető még egy, a gonosz és a jámbor tyúkot ábrázoló, a orosz és a jó háziasszonyt szimbolizáló 1600 körüli augsburgi fametszet (BRÜCKNER 1969. 57. kép). Ennek előképként való felhasználása és az erdélyi lapok allegorikus értelmezésének lehetősége azonban nagy biztonsággal kizárható. Nem kapcsolhatók ezek a metszetek a felszarvazás témáját kakason lovagló férfi és női alakpárral ábrázoló 18. századi orosz és 19. századi dán allegorikus lapokhoz sem.³³

A Mariska és Pista témájú, elbeszélő szerkezetű satirikus lap 1840 és 1870 között készült, s feltehetően Onisie Pop műve.³⁴ Az alapul szolgáló történet ismeretlen; nem lehetetlen, hogy ponyvafüzetből merítették. Bár felirata cirill betűs, a Mária és István nevek becéző alakjának használata miatt kétséget kizáróan magyar vonatkozású. A középen két mezőre osztott lap

felső részén baloldalt magányosan ülő nőalak, kezében felemelt seprűvel, jobboldalt vándorköszörűs látható munka közben. A seprű már a 17. századi sokszorosított grafikában feltűnik szexuális szimbólumként (vö. pl. HEBELMANN 1992. 19. kép). Az alsó mezőben jobbra katonaruhás férfi (a megcsalt és időközben hazatért férj?) felelősségre vonó mozdulattal áll, vele szemben a megszeppent vándorköszörűs.

A Nagy Sándor és Poros indiai király harcát bemutató, ugyancsak narratív szerkezetű metszet a kevés fekvő formátumú lap közé tartozik, s két, egymás mellé állított dúcrol nyomták.³⁵ A szignálás szerint Georgius Papp készítette 1817-ben, s a lapnak korábbi változata is van 1798-ból. Az egymás fölött elhelyezkedő

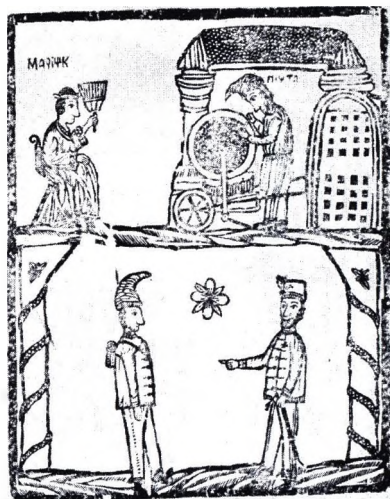
31 Vö. JACHER-TYSZKOWA 1970. 16, Kat. 178.

32 A továbbiakhoz vö. KISS-GRIGORESCU 1970; VISKI 1931. Tizennégy, részben színezett eredeti levonat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárának nyomatgyűjteményében található: ltsz.: Ny 4988–4999, 9035.

33 CLAUDON-ADHÉMAR 1975. Abb. 172–173.; CLAUSEN 1973. Abb. 39–40.

34 MUŞLEA 1939. Fig. 40.; KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 77.

35 MUŞLEA 1939. Fig. 41.; KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 28.

6. kép. [Onisie Pop?]: Mariska és Pista, Heszdát, 1840–1870 között, fametszet, MUŞLEA 1939. 40. kép alapján

két vízszintes képmezőt a dúcok közepén való kettéosztásával hozták létre. A felső részen Nagy Sándor legyőzi ellenfelét. Alul Poros temetési ünnepsége látható, melyen Nagy Sándor is részt vesz négy fejedelmével. Míg a magyarázó jellegű cirill betűs feliratok több részletben, az alakok között az üres képfelületen kaptak helyet, az alsó képszávon annak teljes hosszúságában elhelyezett latin felirat összefoglalóan jelöli meg a témát, és Isten akaratának elfogadására intő moralizáló megjegyzést fűz a képekhez. Mint ismeretes, a Sándor-regény nemzeti nyelvű, köztük magyar, orosz és román fordításai nagy számban jelentek meg a 18–19. században népkönyvként, s ugyanebből az időből több román nyelvű illusztrált kézírata maradt fenn. A történet epizódjai feltűnnek a Nagy Pétert dicsőítő orosz lubokon is.³⁶ Egy, a 18. század első negyedére datált, nagyméretű színezett orosz fametszet, melyet több egymás mellé ragasztott lapra nyomtak, Nagy Sándor és Poros összecsapását hasonló felfogásban ábrázolja, mint a heszdáti lap felső része (CLAUDON-ADHÉMAR 1975. 22. kép). Jelentős különbség, hogy az orosz lapon mindkét király karddal támad, Porost még nem győzték le, a katonák száma mindkét oldalon jóval több, s a felirat is jóval terjedelmesebb. A két uralkodót ágaskodó lovon, egyedül ábrázoló két további 18. századi orosz fametszeten mindketten lándzsával küzdenek.³⁷ A heszdáti lapok forrásai minden valószínűség szerint egy ilyen vagy ezekhez közel álló képciklus jelenetei voltak.

A világi témájú lapok közül utoljára említünk meg egy csupán feltételelesen erdélyi eredetűnek tartott Bacchus-metszetet.³⁸ A lap igénytelen kidolgozása lényegében megegyezik a többi erdélyi fametszetével, a témát megjelölő felirat – *TEMPL BACHUS* – azonban latin nyelvű. A geometrikus szerkesztésű horizontális kompozíció nincs színezve, méretei valamivel nagyobbak az erdélyi fametszetek átlagos méreteinél. Az alsó lapszávon olvasható 1680-as évszámot utólag, tintával írták rá a levonatra. A fametsző technikailag képtelen volt megismételni a hordón lovagló Bacchus ikonográfiai formuláját. Nem tudta megoldani a perspektívát, s valószínűleg nem használt előképet. Az eklektikusan összeválogatott elemekből felépített, stilizált kompozíció középpontjában Bacchus felöltözött ifjúként asztalra helyezett hordón lovagol, széttárt kezében a hagyományos szőlőfürt helyett borosüveget és a szokásos poharat tartja. A magyar diákra emlékeztető, szakállas, csizmás főalak nyakát körgallér, fejét a szőlőlevélből font koszorú helyett babérkoszorú övezi. A hordóból széles sugárban ömlik a bor. A figura merész színházi díszlet előtt ül: kétoldalt egy-egy olaszorsós, fölöttük lefelé keskenyedő, alul összehúzott függöny. A felső sávban három stilizált fülke íves lezárása látható, középpontjukban egy-egy borköppövel. A két szélső fülkénél szélesebb és magasabb középső fülke bor-

36 Vö. RANKE 1979, Sp. 337–345.; POPESCU-VILCEA 1989. Az ortodox szerzetesek szerepét a képi motívumok közvetítésében az is nyomatékossítja, hogy több kolostorban készítették világi témájú elbeszéléseket tartalmazó illusztrált kéziratokat (POPESCU-VILCEA 1989. 7.). Vö. BORZSÁK 1984.

37 CLAUDON-ADHÉMAR 1975. Abb. 18–19.; vö. HELLBERG 1989. 174–176, Abb. 5.

38 CSONGOR 1993. A Bacchus-metszet megtekintésének lehetőségét Csongor Dénesnek (Budapest) köszönjük. A metszethez fűzött megjegyzéséért Ursula Sdunnusnak (London) mondunk köszönetet.

7. kép. Bacchus temploma, (Erdély, 19. század?), fametszet, Csongor Dénes gyűjteménye, Budapest

köpjétől jobbra és balra egy-egy csövön – ugyancsak lefelé szélesedő sugárban – folyik a bor. A kompozíció lényegében nem mitologikus, hanem inkább az ittasság bűnének enyhe dicsőítése. A lap talán egyfajta cégéreként, plakátként szolgált egy italmérésnek vagy szüreti mulatságnak, de lehetett magának az italmérésnek, színpadi előadásnak, illetőleg a bőséges innivalót kínáló „nagy kocsmának” a szimbóluma is. A keleti és nyugati formavilágot egyesítő lap motivikus párhuzamai találhatók például egy 16. századi olasz metszeten, bajor kártyalapokon, több orosz lubokon, a tancsi református templom 1676-ban készült festett famennyezetén és két 19. századi ponyvafüzet címlap-illusztrációján.³⁹ A közvetlen előkép azonban ismeretlen.

A vallásos témájú erdélyi lapok között a néhány ószövetségi ábrázolás (Ádám és Éva, Jákob létrája, Mózes látomása az égő csipkebokorról, Illés próféta elragadtatása) mellett túlsúlyban vannak a Jézus életéhez és halálához kapcsolódó újszövetségi jelenetek, valamint a Mária-ábrázolások. Így például önálló lapokon jelenik meg az angyal üdvözllet, Jézus születése, Krisztus megkeresztelése, az Utolsó vacsora, a keresztre feszítés, a levétel a keresztről és a feltámadás. Ugyancsak külön lapokon ábrázolták Máriát a Gyermekekkel, Mária imádatát, a négy evangélistát, a Szentháromságot, Mihály és Gábor arkangyalt, Szent Györgyöt, valamint Konstantint és Ilonát a kereszttel. Az ortodox egyház különösen tisztelt szentjeit, így például Parasceva, Haralambios, Bazil, Miklós és Dömötör alakját önállóan és együtt is gyakran ábrázolták.

A többnyire álló formátumú lapok szerkezeti tagolása változatos. Egy részük csupán egyetlen jelenetet vagy motívumot ábrázol, de a két, három és négy mezőre tagolás különféle változatai mellett előfordul kilenc-, sőt tizenhat részes tagolás is. A vallásos tárgyú lapokon különösen kedvelt megoldás a képfelület négy egyenlő részre osztása két, egymást derékszögben metsző vonallal. Többször így ábrázolták a passió jeleneteit és a szenteket, de előfordult, hogy két bibliai jelenetet két szent alakjával párosítottak. A narratív képszerkezet viszonylag ritka. Onisie Pop a Krisztus feltámadását ábrázoló metszeten a rendkívül egyszerű kompozíciót helyi elemekkel gazdagította, amint ez a jobb oldalon álló gyászoló asszony ruháján, a sírt őrző katonák egyenruháján és fegyverzetén, valamint a Krisztus kezében tartott kereszt formáján megfigyelhető.⁴⁰ A kompozíció nem illeszkedik hiánytalanul a képtérbe, az alakok túlságosan kis méretűek, de a szta elrendezést némileg kiegyenlíti az üresen hagyott háttér kitöltése a színezéssel.

³⁹ A ponyvafüzetek címlap-illusztrációihoz vö. POGÁNY 1978. 193, 150. kép, 241, 182. kép. A falusi templomok festett famennyezeeteihez vö. TOMBOR 1982. A tokaj-hegylajai Bacchus-ünnepségekhez vö. UJVÁRY 1975. 70–92.

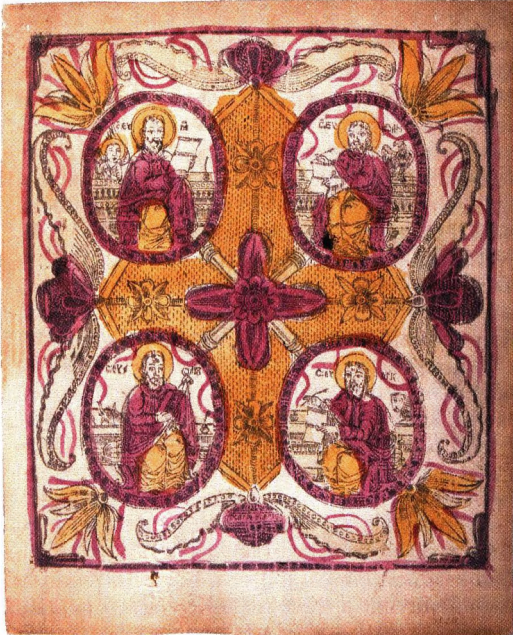
⁴⁰ MUȘLEA 1939. Fig. 9.; KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 60.; vö. DANCU, J. – DANCU, D. 1979. 35.

8. kép. Onisie Pop: Ádám és Éva megkísértése, Hesdať, 19. század, színezett fametszet, Néprajzi Múzeum, Iksz. Ny. 4996

9. kép. Mária a gyermek Jézussal, Hesdať, 19. század, fametszet, Néprajzi Múzeum, Iksz. Ny. 4998

10. kép. A négy evangélista, Hesdať, 19. század, színezett fametszet, Néprajzi Múzeum, Iksz. Ny. 4997

11. kép. Szent Mihály arkangyal, Hesdať, 19. század, színezett fametszet, Néprajzi Múzeum, Iksz. Ny. 4995

12. kép. Szent Haralambios, Hesdát, 19. század, színezett fametszet, Néprajzi Múzeum, ltsz. Ny. 4993

ben továbbfejlesztik, variálják a meglévő motívumokat, s több esetben új térkitöltő formákat hoznak létre. Rendszerint csak a felület egy részét színezték, ami növelte a hatást. Általában törekedtek a színbeli egyensúly megtartására. További jellemző, hogy kisebb-nagyobb motívus eltérések vannak az azonos dűcrről készült levonatok színezésében.

A lapok túlnyomó többségét felirattal látták el. A dűcba metszett feliratok nagy része cirill betűvel készült, de előfordul görög, latin, héber és magyar nyelvű szöveg is. Ez utóbbiak azonban mindig kiegészíti a cirill betűs felirat. A feliratoknak ez a többnyelvűsége arra utal, hogy a készítők messzemenően figyelembe vették a lehetséges vásárlók etnikai, társadalmi és vallási sokrétűségét. A feliratokon leggyakoribb a téma megnevezése, melyhez alkalmasszerűen szignálás, évszám, esetleg rövid könyörgés szövege kapcsolódik. A szignálás helye általában az alsó képszelén vagy annak közelében, külön mezőben van. Kivételesen alkalmazták térkitöltő elemként is, néha pedig utólag, kézzel írták rá a lapokra. A szignálásnak egyrészt hiteltelítő szerepe volt, másrészt a szignált metszetek magas ára mutatja a paraszti mesterek öntudatának jelentkezését.

Az erdélyi paraszti fametszők többsége minden valószínűség szerint másoló volt, akik néha egymás metszeteit is másolták, és igyekeztek pontosan követni a mintaképeket. A feltevést megerősíti egyrészt a különböző mesterek szignójával ellátott, azonos témájú és kidolgozású metszetek megléte. Másrészt a gyakran több nyelven készült, sokszor elég terjedelmes feliratok nem származhattak parasztoktól, hanem egyházi forrásokra, a magas művészet alkotásainak előképként történt felhasználására utalnak. Míg a világi tárgyú metszeteken szabadabban

érvényesült az egyéni fantázia, a vallási tárgyú lapok kisebb módosításokkal igyekeznek hűen követni a keleti egyház ábrázolási hagyományait. Az ikonográfia alapvetően bizánci jellegű, s erre a tényre a feliratok néha külön felhívják a figyelmet. Két képen például a metsző görögkeleti vallásúnak nevezi magát, egy másik felirat pedig elmondja, hogy az ábrázolás a gö-

A lapok túlnyomó többsége nélkülözi a perspektivikus ábrázolást, de vannak kivételek is. Így például Gheorghie Pop 1824-ben készült metszetének felső részén az utolsó vacsora jelenetében az alakok képszélek felé csökkenő mérete jelzi a törekvést a perspektíva érzékeltetésére (KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 29). Az alsó részen a sebestei negyven mártír vértanúságának jelenete látható. A Szent Györgyöt ábrázoló lapok ismétlődő motívuma a kút, amely a szent legendájának a megtisztított szövegváltozatban és a szent nyugati ikonográfiájában nem szereplő egyik csodájára, a forrásfakasztásra utal.⁴¹ A metszők megpróbálták kielégíteni a zsidó lakosság vallási igényeit is, amint ezt a Mizrah-tábla ábrázolásai tanúsítják.⁴²

Mindégik mesternek vannak bizonyos „egyéni” jellegzetességei, színvonalbeli különbségek is megfigyelhetők, ezeknél azonban jóval fontosabb a közös technika, anyag, formavilág és kifejezőmód egységesítő hatása. A lapszéli keretezés változatos, míg a különféle növényi motívumokat térkitöltő elemként alkalmazták. A színezés fő sajátossága, hogy nem korlátozódik a metszett formákra, hanem az üresen hagyott háttérben

41 KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 63, 90, 100; vö. BRAUNFELS-ESCHE 1976. 30.

42 VISKI 1931, Nr. 16.; KISS-GRIGORESCU 1970. Kat. 109.

rögkeleti vallás szerint az Istenszülő kolostorában készített ikon alapján készült (VÍSKI 1931. Introduction).

A hesdái képanyagtól jól elkülöníthető csoportot alkot az ország legkeletibb részén, a volt Máramaros megye öt településén – Alsókalocsa, Felsőapsa, Alsókalinfalva, Budfalva, Rahó – 1908–1910 között gyűjtött mintegy tíz színezett paraszti fametszet.⁴³ Ezeket a metszeteket egyesével vagy párosával 0,5–1 cm vastagságú falemezre ragasztották. A lemezek általában 2–5 cm-rel minden oldalon nagyobbak a metszeteknél, s az üresen maradt felületre nagyon egyszerű, geometrikus vagy stilizált növényi mintákat festettek, amelyek mintegy keretbe foglalják a képet. A fametszetek mérete 17–20x13–16 cm között változik. A fatáblák mérete ugyancsak változatos: az egy képpel ellátottaké 28–32x18–28 cm, a két képpel díszítetteké 20–22x38–39 cm között mozog. A lapok színezése és a keretezés festése elsősorban a kiemelésért szolgálja. Mindkettő egyszerre készült, ami arra utal, hogy a képeket színezve és felragasztva árusították. A képek kizárólag vallásos témájúak, s többek között az angyali üdvözlést, Máriát a Gyermekkel, a keresztre feszítést, a trónoló Krisztust (Pantokrátor), a három tudós egyházatyát (Nagy Szent Bazil, Nazianzi Szent Gergely, Aranyszájú Szent János), Szent Györgyöt és Szent Miklóst ábrázolják a bizánci ikonográfia hagyományai szerint. Mindegyik képen a témát megjelölő rövid cirill betűs felirat olvasható, egy lap felirata latin betűs. A festés erősen megkopott, a leggyakrabban alkalmazott színek a vörös különféle árnyalatai, a fekete, a barna, a zöld és a sárga. A fatáblák keretrészeit fehérrel alapozták. A táblák többségén akasztóltyuk utal a faliképként történt használatra. Ezek a papírikonok föltehetően egy még azonosításra váró galíciai, rutén vagy ukrán paraszti fametszőműhelyben készültek a 19. század első felében, s vándorkereskedők terjesztették őket.

Míndezek a paraszti fametszetek a nagyfokú stilizálás, a körvonalak hangsúlyozása, a egyszerű ábrázolásmód, az elnagyolt íráskép és a dekoratív eszközök változatos alkalmazása alapján viszonylag könnyen megkülönböztethetők a hivatásos metszőkét dolgozó ortodox szerzetesek munkáitól, melyeket az első helyen kell számba venni a források között. Az előképek közé számíthatók továbbá a festőmintakönyvek (úgynevezett podlinnikok), a liturgikus kézikönyvek és a kéziratok énekeskönyvek fametszetű illusztrációi, valamint az ortodox falusi templomok konvencionális ikonográfiája. Ismeretes, hogy a gyulafehérvári ortodox érsekség 1683–1702 között működő nyomdájának és az 1747-től működő balázsfalvi görög katolikus püspöki nyomdának számos nyomtatványát díszítik fametszetek. Ezeknek a forrásoknak jelentős része Erdélyen kívüli területekről, így mindenekelőtt Moldvából, Ukrajnából, Oláhországból és az Athos-hegyről származott. A felsoroltak közül az eddigi kutatások alapján különösen fontosnak látszik az ukrán fametszetek közvetítő szerepe, a konkrét előképek azonosítása azonban a további kutatás feladata.⁴⁴

13. kép. Mizrah, Erdély, 19. század, fametszet, VÍSKI 1931. 16. kép alapján

43 Néprajzi Múzeum, ltsz.: 83.674, 85.729, 85.728, 78.196, 83.671, 83.673, 88.764, 78.200, 85.206, 76.319, 85.205, 78.197. A négy Budfalváról származó kép például szerepel egy Sztripszky Hiaodor által vásárolt tárgyat tartalmazó jegyzékben: Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár NMI 6/1910. Nr. 17. Vö. SZACSVAY 2000.

44 Vö. KÁRPÁTI 1986; V. ECSEDY 1999, 144–145, 186.

Összegzés

Összegezve megállapítható, hogy a történeti, tipológiai, technikai és funkcionális szempontok együttes alkalmazása új felismerésekkel gazdagítja a sokszorosított populáris grafika, azon belül a paraszti fametszés magyarországi történetét. Aligha véletlen, hogy a téma iránti tudományos érdeklődés közel egy időben kezdődött Svédországban és Magyarországon a 20. század első harmadában (BRINGÉUS 1995. 9–12; vö. CLAUSEN 1985). A vizsgálat felhívja a figyelmet arra is, hogy a széles rétegeknek szánt képek termelésének és a paraszti képhasználatnak a szerkezete a hasonlóságok mellett több ponton eltér egymástól az egyes európai országokban. A magyarországi helyzet fontos sajátossága a sokszorosító grafikai technikák megkésett alkalmazása a dél-, nyugat- és észak-európai országokhoz viszonyítva. További sajátosság a fametszetes nyomtatványok típusainak eltérő előfordulási aránya, bizonyos világi témák hiánya s hogy a „kistebrev”, „Kisten- vagy Kastenbrief” kifejezéseknek hiányzik a magyar megfelelője. Ez egyben jelzi, hogy a képhasználatnak ez a sajátos formája közel sem vált olyan mértékben divattá, mint például német vagy skandináv területeken.

Az áttekintés megmutatja azt is, hogy az egylapos paraszti fametszetek virágkora Magyarországon nagyjából egybeesik a svéd „kistebrev” fénykorával, s hozzávetőlegesen a 18. század harmadik harmadától a 19. század második harmadáig tart. Másfelől a rézmetszetnek a polgársághoz, a fametszetnek a paraszti rétegekhez való sematikus hozzárendelése csak korlátozottan érvényes. A legtöbb árucikkhez hasonlóan a fametszetnek is folyamatosan változott a társadalmi felvevőköre, s a 18. századtól alkalmazták a szélesebb rétegek igényeihez. A bemutatott példák adatokat szolgáltatnak nemcsak a széles rétegek képhasználatának, hanem a paraszti képkészítésnek a történetéhez. Az ország keleti, elmaradottabb vidékein a háziipar jellegű paraszti fametszés helyettesítette azt, amit fejlettebb területeken a városi nyomdák valósítottak meg a falusi vásárlóknak. Ezeknek az erdélyi paraszti fametszőknek a tevékenysége nemcsak magyar, hanem európai viszonylatban is különlegességnek tekinthető. További sajátosság, hogy a színezés jó részt épp ezeknek a paraszti előállítású fametszeteknek a csoportjára korlátozódik. A keleti és nyugati ikonográfiai hagyomány együttes jelenléte jelzi az ország kulturális közvetítő szerepét. A populáris fametszetek tematikája Magyarországon szegényebb, mint például az itáliai, francia, német és skandináv anyagban, ugyanakkor feltűnően magas a szignált paraszti metszetek aránya. Számottevő a vallási tematika túlsúlya, s egyaránt megtalálhatók az antik, bibliai, középkori, reneszánsz és barokk témák, a misztikus elemek és allegorikus motívumok, valamint a mágusművészet előképeinek hatása.

Források és irodalom

AIN GROSS...

1514 Ain gross wunderzaichen das do geschehen ist durch das Creütz, das ain Cardinal hat aussgeben inn dem gantzen Hungerischen Land wid' die Turcken. Nürnberg, Joh. Weysenburger.

AUSFÜHRLICHER...

[1728–1738] Ausführlicher Bericht eines in dem Salernitanischen Meer-Hafen ohnweit Neapel gesehen- und gefangenen abendtheurischen Fisches. Ofen, J. G. Nottenstein.

BÁLENT, BORIS C.

1947 Banskobystrické put'ové tlačé. Martin.

BORZSÁK István

1984 A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon. Budapest, Akadémiai Kiadó.

BRAUNFELS-ESCHE, Sigríd

1976 Sankt Georg: Legende, Verehrung, Symbol. München, Callwey.

BRINGÉUS, Nils-Arvid

1995 Skånska kistebrev. Lund, Skånes Hembygdsförbund.

BRUDERSCHAFTSBRIEF

1756 Bruderschaftsbrief. Buda, Landerer.

BRÜCKNER, Wolfgang

1969 Populäre Druckgraphik Europas: Deutschland vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München, Callwey.

CENNERNÉ WILHELM B Gizella

1997 A Zrínyi család ikonográfiája. Budapest, Balassi.

CLAUDON-ADHÉMAR, Catherine

1975 Populäre Druckgraphik Europas: Russland vom 16. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. München, Callwey.

CLAUSEN, W. E.

- 1973 Populäre Druckgraphik Europas: Skandinavien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München, Callwey.
- 1985 Det folkelige danske traesnit i etladstryk 1565–1884. København, Danmarks Folkeminder.

CSERBÁK András

1987 Kalendárium-típusok a Néprajzi Múzeum gyűjteményében. Budapest, Múzsák.

K. CSILLÉRY Klára

- 1971 Magyar népi grafika. Néprajzi Értesítő, 53. évf. 63–82.
- 1973 Mezőkövesdi bútorok. In SÁRKÖZY Zoltán – SÁNDOR István (szerk.): Mezőkövesd város monográfiája. Mezőkövesd, Városhi Tanács. 589–604.
- 1987 A hartai bútor. Cumania, 10. évf. 375–418.

- 1990 Bäuerliche Bilddeutung und Bildverwendung in Ungarn. In KUNT, Ernő (Hrsg.): Bild-Kunde – Volks-Kunde. Die III. Internationale Tagung des volkskundlichen Bildforschung Komitee bei SIEF/Unesco, Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 47–57.
- 1991 Képek a szentsarokban. In S. LACKOVITS Emőke (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében I. Veszprém, VEAB Néprajzi Munkabizottság – Caritas Transsylvania. 30–43.
- 1993 Bútorművéség – lakáskultúra – népművészet (Tudományos munkásság összefoglalása). Néprajzi Értesítő, 75. évf. 9–36.
- 1997 Vallási ábrázolások magyarországi bútorokon. In S. LACKOVITS Emőke (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. Veszprém – Debrecen, Laczkó Dezső Múzeum. 41–67.

CSODÁLATOS...

é. n. Csodálatos kép. Budapest, Bagó.

CSONGOR Dénes

1993 Egy 17–18. századi erdélyi (?) népi fametszet: Bacchus temploma. Művészettörténeti Értesítő, 42. évf. 14–19.

DANCU, Juliana – DANCU, Dumitru

1979 Romanian Folk Painting on Glass. Bucharest, Meridiane.

DOMONKOS Ottó

1996 Népi grafikák. In KÖRNYEI Attila – G. SZENDE Katalin (szerk.): Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron, Soproni Múzeum Alapítvány. 257–272.

DUCHOWNJ...

1860 Duchownj Domownj Pozehnánj. Skalica, Skarnicel.

DURAN I SANPERE, Augusti

1971 Populäre Druckgraphik Europas: Spanien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München, Callwey.

V. ECESEDY Judit

1999 A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Budapest, Balassi.

AZ ÉDES JÉZUS...

é. n. Az édes Jézus szentséges Nyelvéhez való Ajtatos imádság. H. n.

EISENKERN, Max

nach 1532 Wie die Turcken mit den Gefangen Christen handeln, So sye die Kauffen oder verkauffen. Nürnberg, Niclas Meldemann.

FORTUNA

1597 Fortuna. Bártfa.

AZ FORTUNATUSRÓL...

é. n. Az Fortunatusról való szép história. Kolozsvár.

- FRAIS-BRIEF
1786 Frais-Brief. H. n.
- GALAVICS Géza
1973 Későrenezánsz és korabarokk (Jegyzetek a 17. század első felének művészetéhez). In ARADI Nóra (szerk.): Művészettörténet – Tudománytörténet. Budapest, Akadémiai Kiadó. 41–90.
- GEJZA LÁSZLÓ (ford.)
1786 Szerelem példája. Vác, Ambró.
- GERSZI Teréz
1960 A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GOLDONI, Maria
1995 Le stampe Remondini. Grafica d'arte, 6. évf. 40–41.
- GÖMÖRI György
1988 Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez. In KOVÁCS Sándor Iván (szerk.): Zrínyi-dolgozatok. V. Budapest, ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék. 65–96.
- GRÁFIK Imre
2000 Mesterséggyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 325–358.
- HAÁZ Ferenc
1940 MUŞLEA, Ion: Xilografurile tărănilor români in Ardeal. Arta şi tehnica grafică. Ethnographia, 51. évf. 103.
- HARMENING, Dieter
1983 Der Anfang von Dracula. Zur Geschichte von Geschichten. Würzburg, Königshausen + Neumann.
- HELLBERG, Elena F.
1989 The Hero in Popular Pictures: Russian Lubok and Soviet Poster. In BREDNICH, Rolf Wilhelm – HARTMANN, Andreas (Hrsg.): Populäre Bildmedien. Vorträge des 2. Symposiums für ethnologische Bildforschung Reinhausen bei Göttingen 1986. Göttingen, Schmerser. 171–191.
- HESSELMANN, Peter
1992 Simplicissimus redivivus. Eine kommentierte Dokumentation der Rezeptionsgeschichte Grimmelshausens im 17. und 18. Jahrhundert (1667–1800). Frankfurt/M., Vittorio Klostermann.
- HOLL Béla
– 1973 A kétszáz éves váci könyv (1772–1972). Budapest, Magyar Helikon.
– 1980 Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Budapest, Magyar Helikon.
- HUBAY Ilona
1948 Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- IRIMIE, Corneliu
1965 Hinterglasmalerei und Holzschnitte in der rumänischen Volkskunst. Sibiu.
- JACHER-TYSZKOWA, Aleksandra
1970 Gravure populaire polonaise. Cracovie, Musée Ethnographique de Cracovie.
- KÁRPÁTI László
1986 A sajonpálfalai irmologion. In TÜSKÉS Gábor (szerk.): „Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, Magvető. 328–347.
- KÉPE SZENT ANNA...
1847 Képe Szent Anna Aszszony Tsuda-tévő kezének. Buda, Gyurián és Bagó.
- KERESZTÉNY...
é. n. Keresztény katolikus embernek lelki kegyes Házi Áldása. [Nagykanizsa] J. Wajdits.
- KISS-GRIGORESCU, Marika
1970 Xilografura populară din Transilvania în sec. XVIII–XIX. Bucureşti.
- KNAPP Éva
2001 „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában a XV. századtól a XIX. század közepéig. Budapest, Borda Antikvárium.
- KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor
1999 Barokk kori társulati kiadványok grafikai ábrázolásai. Magyar Könyvszemle, 115. évf. 1–34.
- KOVÁCS I. Gábor
1989 Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KÖMLEI János (ford.)
1790 Szükségben segítő könyv. Pest.
- KRESZ Mária
1969 A Kerámia gyűjtemény gyarapodása. Néprajzi Értesítő, 51. évf. 78–89.
- LE LOUBOK...
1984 Le loubok. L'imagerie populaire russe XVIIe–XIXe siècles. Leningrad.
- LENGYEL Ágnes
1994 Megújuló vallásos „ponyvanyomtatványok” Nógrádban. Néprajzi Értesítő, 76. évf. 227–257.
- LIPP, Franz C.
1986 Oberösterreichische Bauermöbel. Rosenheim, Rosenheimer Verlagshaus.
- MANGA János
1951 Betyárdarstellungen auf den Schnitzereien ungarischer Hirten. Acta Ethnographica, 2. évf. 230–231.
- MARINI, Infelise (ed.)
1990 Remondini. Un editore del settecento. Milano.

- MESSA, Martin
1996 Zdobené antependiá a oltárne prikryvadlá zo Sarisá. Pamiatky a múzeá. Revue pre kultúr-
ne dedičstvo, 1. évf. 52.
- MIKÓ Árpád
1997 A szentképek árulása. A magyar szent ki-
rályok ábrázolásai a zágrábi egyházmegye litur-
gikus nyomtatványaiában (1505–1525). *Ars Hun-
garica*, 25. évf. 133–144.
- MODLITBA...
1846 Modlitba k péti Rannám Pána Gezisse
Krysta. B. Bystrica, F. Wachold.
- MODNÁR Ambrus
1986 A hajdúhadházi Szent Emberek és Szent
Asszonyok Társasága. In Tuskés Gábor (szerk.):
„Mert ezt Isten hagyta ...“ Tanulmányok a népi
vallásosság köréből. Budapest, Magvető.
418–443.
- MUŞLEA, Ion
1939 Xilogravurile ăranilor români din Ardeal.
Artă și tehnica grafică, 8. évf. 35–56.
- B. NAGY Margit
1977 Stílusok, művek, mesterek. Művészettör-
téneti tanulmányok. Bukarest, Kriterion.
- NÉMETH, S. Katalin (Hrsg.)
1993 Ungarische Drucke und Hungarica
1480–1721. Katalog der Herzog August Bibliot-
hek Wolfenbüttel. München, Saur.
- PATÁKY Dénes
1951 A magyar rézmetszés története a XVI.
századtól 1850-ig. Budapest, Közoktatásügyi Ki-
adóvállalat.
- PAVERCSIK Ilona
1982 A lőcsei könyvillusztrálás a 17–18. szá-
zadban. Művészettörténeti Értesítő, 31. évf.
195–206.
- PELTZER, Marina
1990 The lubok from the 18th to the 19th cen-
tury: A change of vision. In KUNT, Ernő (Hrsg.):
Bild-Kunde – Volks-Kunde. Bild-Kunde – Volks-
Kunde. Die III. Internationale Tagung des volks-
kundlichen Bildforschung Komitee bei SIEF/
Unesco, Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988.
Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 193–213.
- PITROFF Pál
1915 A győri sajtó története 1728–1850. Győr,
Nitsmann.
- POGÁNY Péter
– 1959 Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi
váci nyomda működése nyomán (1770–1823). I.
Vásári ponyvairatok. Budapest, Akadémiai Ki-
adó.
– 1978 A magyar ponyva tüköre. Budapest, Ma-
gyar Helikon.
- 1993 Der Bilderschatz der alten ungarischen
Jahrmarktliteratur. In PETZOLDT, Leander –
SCHNEIDER, Ingo – STRENG, Petra (Hrsg.): Bild und
Text. Internationale Konferenz des Komitees für
ethnologische Bildforschung in der Société inter-
nationale pour Ethnologie et Folklore (SIEF)
2.–6. Oktober 1990 in Innsbruck. Bratislava, Ná-
rodopisni ústav SAV und Slovak Academic
Press. 190–193.
- POPESCU-VILCEA, G.
1989 Cărțile populare miniaturate și ornate. Bucu-
rești, Meridiane.
- RANKE, Kurt (Hrsg.)
1979 Enzyklopädie des Märchens. Handwörter-
buch zur historischen und vergleichenden Erzähl-
forschung. Bd. 2. Berlin – New York, Gruyter.
- RÓZSA György
– 1987–1988 Thesenblätter mit ungarischen Bezi-
ehungen. *Acta Historiae Artium Hungariae*, 33.
évf. 257–289.
– 1995 Pályámról és a történeti ikonográfiáról.
Művészettörténeti Értesítő, 44. évf. 131–137.
– 1998 Grafikatörténeti tanulmányok. Fejezetek
a magyar vonatkozású grafikai ábrázolások
múltjából. Budapest, Akadémiai Kiadó.
– 1999 Budapest régi látképei – Alte Ansichten
von Budapest 1493–1800. Budapest, Új Művé-
szet.
- SALAMON KIRÁLYNAC...
é. n. Salamon királynac [...] Markalfal valo
tréfa beszédeknek rövid könyve. Kolozsvár.
- SALAMON KIRÁLYNAC...
1660 k. Salamon királynac [...] Markalfal való
tréfa beszédeknek rövid könyve. Lőcse.
- SCHILLING, Michael
1997 Der Augsburgsburger Einblattdruck. In GIER,
Helmut – JANOTA, Johannes (Hrsg.): Augsburgsburger
Buchdruck und Verlagswesen von den Anfängen
bis zur Gegenwart. Wiesbaden, Harrassowitz.
381–404.
- SCHREIBER, Wilhelm Ludwig
1892 Manuel de l'amateur de la gravure sur
bois et sur métal au XVe siècle. T. 2. Berlin.
- SERFŐZŐ Szabolcs
1999 A győri székesegyház Szűz Mária-kegyol-
tára. Művészettörténeti Értesítő, 48. évf. 87–111.
- SOLTÉSZ Zoltánné
– 1957 A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek.
Művészettörténeti Értesítő, 6. évf. 141–160.
– 1961 A magyarországi könyvdíszítés a XVI.
században. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- SOLYMOSSY Sándor
1915 „A vadász temetése.” Egy népszerű kép származástörténete. *Ethnographia*, 26. évf. 232–255.
- SPIEGEL...
2000 Spiegel der Seligkeit. Privates Bild und Frömmigkeit im Spätmittelalter. (Katalog) Germanisches Nationalmuseum, 31. Mai bis 8. Oktober 2000. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum.
- STOPP, Klaus
1982–1992 Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten. Beschreibender Katalog der Arbeitsattestate wandernder Handwerksgelesen (1731–1830). Bde. 6–8. 12–13. Stuttgart, Hierseman.
- SZACSVAY Éva
2000 Egyházi gyűjtemény. In FEJŐS Zoltán (főszerk.): A Néprajzi Múzeum gyűjteményei. Budapest, Néprajzi Múzeum. 403–432.
- A SZENT JAKAB...
é. n. A Szent Jakab Apostolnak lelki kegyes katólika Házi-Áldása. Kolozsvár, Ev. ref. Főiskola.
- SZILÁRDFY Zoltán
– 1984 Barokk szentképek Magyarországon. Budapest, Corvina.
– 1999 Szent István király fölajánlásának attribútumai. Művészettörténeti Értesítő, 48. évf. 71–86.
- SZILÁRDFY Zoltán – TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva
1987 Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáráshelyekről. Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár.
- TAKÁCS Lajos
1953 A képmutogatás kérdéséhez. *Ethnographia*, 64. évf. 87–103.
- TOLNAI Vilmos
1930 A faragószék nótája. *Ethnographia*, 41. évf. 204–207.
- TOMBOR Ilona
1982 Festett famennyezetek és rokon emlékek Erdélyben a XVI–XVIII. században. Művészettörténeti Értesítő, 31. évf. 120–134.
- TOSCHI, Paolo
1967 Populäre Druckgraphik Europas: Italien vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. München, Callwey.
- TRIEBNIG-PIRKHERT, Ella
1934 A faragószék nótájához. *Ethnographia*, 45. évf. 77–78.
- TROCSÁNYI Zoltán
1936 A történelem árnyékában. Budapest, Hungária.
- TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva
– 1991 Címlapillusztrációk egy 17. századi magyar jezsuita szerző aszketikus munkáiban. *Magyar Könyvszemle*, 107. évf. 230–257.
– 1996 Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai. *Magyar Könyvszemle*, 112. évf. 23–40.
- UJVÁRY Zoltán
– 1975 *Varia folkloristica*. Írások a néphagyomány köréből. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága.
– 1980 Népszokás és népköltészet. Válogatott tanulmányok. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- VAN DEME...
1485 k. Van deme quaden thyranne Dracole wyda. Lübeck, B. Gothan.
- VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes
1981 Gritner J. magyarországi munkásságának körvonalai. *Ars Hungarica*, 9. évf. 225–231.
- VISKI Károly
– 1931 Gravures sur bois populaires roumaines de Transylvanie. Budapest, Musée National Hongrois.
– 1934 A képmutogató. *Népünk és Nyelvünk*, 6. évf. 177–185.
- VON ZWEEN...
1707 Von zween wunderbarlich zusammen gewachsenen Schwestern [...]. Freyburg, J. G. Wahrmond.
- WAHRHAFTIGE...
1594 Wahrhaftige vnd abermahl Tröstliche Neue Zeitung wie die vnserigen durch Gottes hilf das Schlos oder Vestung Nouigrad haben gestürmt vnd eingenommen. Ollmütz, V. Keyls Erben.
- WEINER, Piroska
1964 *Formes à pain d'épice en bois sculpté*. Budapest, Corvina.
- ZLINSZKYNÉ STERNECC Mária
1993 Emlékmeghatározások. *Ars Decorativa*, 13. évf. 187–196.

Single-sheet peasant woodcuts in the 18th–19th centuries

Single-sheet peasant woodcuts are one of the little studied genres of popular printed graphic art. The historical forerunners of the genre include 16th–18th century illustrated pamphlets and leaflets, woodcut book illustrations and series of illustrations, guild certificates and popular printed materials decorated with woodcuts. The main groups of the latter were booklets of songs, prayers and chronicles, small images of saints, prayer leaflets, home blessings, confraternity commemorative sheets and illustrated sheets. The article deals in detail with the activity of the Romanian peasant wood engravers in Transylvania in a number of settlements in the vicinity of Szamosújvár (Gherla, formerly Szolnok-Doboka County, now Romania) from the 1770s to the 1890s. It discusses the production of printing blocks and impressions, the distribution of the mainly coloured prints, their forerunners, iconography, „individual“ characteristics, inscriptions and their use. Of special interest among the sheets with secular themes are those showing the struggle between Alexander the Great and the Indian king Poros, and an engraving of Bacchus thought to be of Transylvanian origin. The influence of the iconography of the Orthodox church can be seen in the religious images. The prints were generally hung on the wall and were only rarely used to decorate the interior of furniture.